

יחסי מושבה-מעברה בראש פנה בשנים 1950-1953

שמחה גואטה-בוקבזה

תקציר

הקמת המעברות נועדה לתת מענה לצורך בקליטה מהירה של עולים רבים, והרעיון שעמד בבסיסה היה היכולת לספק שירותים ותעסוקה לעולים במסגרת יישובים ותיקים. בניגוד למעברות שאוחדו עם היישובים שבסמוך להם הוקמו, מעברת ראש פנה לא שולבה עם המושבה הוותיקה ראש פנה שבשטח שיפוטה הוקמה, ותושביה הועברו לאכלס את העיירה חצור (לימים חצור הגלילית) הסמוכה שהחלה להיבנות במקביל; שני יישובים אלה, שנושקים זה לזה, לא אוחדו עד כה.

המאמר מתבסס על קשת רחבה של מקורות ראשוניים ומטרתו לתת מענה לשאלה, 'מדוע לא אוחדה המעברה עם המושבה'. המאמר תורם לידע על אודות תקופת המעברות ברמה הארצית והגלילית, ומתמקד ביחסי המושבה ראש פנה והמעברה בשנים 1950-1953. תשומת לב מיוחדת מוקדשת לתרומתם של המצב הכלכלי של המושבה, למתחים הפוליטיים בין הסוכנות היהודית בין משרד הפנים, ולפערים האתניים לפירוק המוקדם והמהיר של המעברה. הממצאים מלמדים שהתהליך לא היה מתוכנן מראש; עם זאת, השלכותיו מלוות את יחסי המושבה והעיירה עד היום.

מבוא

מאמר זה עוסק בעיקר ביחסים בין המושבה ראש פנה ובין המעברה שהוקמה בשטחה, ובמידה מסוימת בעיירה חצור, שקלטה את מרבית מפוני המעברה. במאמר ייבחנו השינוי ביחסה של המושבה ראש פנה למעברה בשנים 1950-1953 והגורמים לשינוי הזה.¹ במרחב הגיאוגרפי הנידון במאמר זה התקיימו שבע צורות התיישבות שונות,² שבמהלך הזמן השתנו והתעצבו לשני יישובים עכשוויים נפרדים – המושבה ראש פנה ועיירת הפיתוח חצור הגלילית.

בשלהי 1950 הוקמה מעברה בסמוך לבית המכס שבצומת ראש פנה, בשטח השיפוט של המושבה הוותיקה ונקראה מעברת ראש פנה.³ ב-1 בנובמבר 1950 פנה מנכ"ל משרד הפנים דב רוזן למועצת ראש פנה וביקש שתקבל על עצמה את 'העול' למתן שירותים לעולים החדשים וילדיהם שגרים במעברה כפי שניתנים לשאר תושבי ראש פנה.⁴ כעבור שבועיים המועצה המקומית נענתה למשימת קבלת המעברה ב'מושב-תנו'⁵ וכעבור שלוש שנים דרשה בתוקף להשתחרר מהמחויבות הזאת ו'להשתדל לחסל סופית את המעברה'.⁶ רוב תושבי המעברה, שהיו ממוצא מזרחי, עברו להתגורר בעיירה הסמוכה חצור, שהחלה להיבנות במקביל⁷ (לימים שונה שמה לחצור הגלילית)⁸ ובמידה מסוימת הייתה המשכה של המעברה.

לדעתני, ביסוד החרטה של ראש פנה בעניין קבלת המעברה ותושביה עמדו גורמים כלכליים, פוליטיים, תרבותיים וחברתיים. גורמים אלה הביאו במשולב לכך, שהיחס של ראשי המושבה למעברה היה אמביוולנטי ולבסוף פעלו לחיסולה, להעברת תושביה לחצור ולייסוד חצור השכנה כעיירה נפרדת ומובדלת מראש פנה. תהליך זה התרחש בשנות ה-50 של המאה ה-20 והושפע מתהליכי הסקטוריאליזציה, שהתרחשו אז בחברה הישראלית ושבאים לביטוי גם היום ביחסים בין שני יישובים אלה.

אחת לכמה שנים משרד הפנים ממליץ על איחוד מוניציפאלי בין ראש פנה ובין חצור הגלילית. שוב ושוב מתקבל הרעיון בברכה על ידי חצור הגלילית ובסירוב של ראש פנה.⁹ דפוס זה ממחיש את הרצון וההיגיון שבאיחוד מוניציפאלי בין שני היישובים הסמוכים וגם את הפער הקיים בין המושבה הוותיקה לעיירת הפיתוח.¹⁰ בין שני היישובים האלה אין כביש סלול¹¹ וביניהם מפריד קו ברור וחד, שבא לביטוי בפרמטרים רבים – החל במרכיבים חברתיים-אתניים וכלה בפער מחירי נדל"ן. ההבדל בין היישובים מתבטא גם בהתייחסות הכתובה. ספרים ומחקרים רבים עוסקים בהיסטוריה של המושבה ראש פנה בתקופת העלייה הראשונה, כיישוב המייצג את האתוס הציוני-חלוצי בגליל.¹² לעומת זאת, ספרים מעטים נכתבו ומחקרים מעטים נעשו על מעברת ראש פנה ועל העיירה חצור,¹³ שקלטתה המוני עולים שהגיעו בעיקר מצפון אפריקה, בהם מפוני המעברה. הקמת המעברות הייתה מהאירועים המרכזיים בתולדות המדינה ובכל זאת אין כמעט תיעוד מסודר שלה ברמה הארצית וברמה המקומית-גלילית.¹⁴

המחקר מתבסס על מקורות ראשוניים רבים ומגוונים, שנמצאים בארכיונים לאומיים ומקומיים¹⁵ ושעוסקים במועצת ראש פנה, במעברת ראש פנה ובעיירה חצור. התיקים בארכיון המדינה ובארכיון הציוני המרכזי מכילים תכתובות רבות בין גופים ממשלתיים ובין ראש פנה וחצור; אלה סייעו להבין את התרחשות האירועים מבחינה עובדתית ומנקודת המבט של הרשויות והשלימו את התמונה העולה מספרי הפרוטוקולים בארכיון ראש פנה, שמהם משתקפות דעות ומחשבות של אנשי המושבה.¹⁶ כתבות מעיתונים שונים היוו מקורות משניים; אלה נקראו מתוך עמדה ביקורתית בניסיון לחשוף השקפות יסוד, שעמדו ברקע הדיווחים על המציאות ועשויות היו להטותם. ראינות עם אנשי ראש פנה וחצור הגלילית¹⁷ ומידע מספרים משפחתיים סיפקו מידע על ההתנהלות היומיומית במעברה.

בארכיון המדינה נמצא אוסף מכתבים, שנכתבו בשם תושבי חצור עם הגעתם לשיכון בחצור בראשית 1953 (אחד מהם ממוען לנשיא המדינה). הכותבים כינו את עצמם 'מפוני מעברת ראש פנה' וסביר שהם מבטאים את תחושותיהם גם לגבי התקופה בה נמצאו במעברה בראש פנה ומשקפים נקודת מבט של המפונים; מכתבים אלה מאפשרים לבצע מחקר מתוך עמדה היסטוריוגרפית שמצדדת בהשמעת הקול הפחות מוכר והפחות מושמע של העולים המזרחיים עם הקמת המדינה.¹⁸

הקמת מעברת ראש פנה

עליית שנות ה-50 ורעיון המעברה

אחד המאפיינים של תקופות הגירה הוא ניידות וחוסר שליטה בבחירת מקום המגורים. לעיתים החלטה זו תלויה במהגרים ובקולטים, ולעיתים היא נעשית מכוח החלטה ממסדית ומשיקולים ואינטרסים רחבים, שלא תמיד משותפים לכל המעורבים בהגירה ובקליטה.

בשנתיים הראשונות למדינה עלו לארץ מעל 500,000 עולים. שהייתם של העולים החדשים במחנות ארעיים נמשכה חודשים ארוכים יותר מהמתוכנן, עלותה הגיעה לכחצי מיליון דולר בחודש (למעלה משליש מתקציבה של מחלקה הקליטה)¹⁹ והסוכנות היהודית לא יכלה להמשיך ולכלכל את העולים במחנות. בנוסף, עלה חשש שהעולים יפתחו תלות־כלכלית במסודות וזו תקשה עליהם להשתלב בחיים היצרניים בארץ. לוי אשכול (אז גזבר הסוכנות ומנהל מחלקת ההתיישבות שלה) העלה הצעה להקים מעברות סמוך ליישובים ותיקים ולשכן בהם את המוני העולים;²⁰ זאת במטרה שהיישובים הוותיקים יסייעו בקליטת העולים ויספקו להם עבודה ושירותים מוניציפאליים, ומתוך ציפייה שכך יתמזגו העולים החדשים מבחינה חברתית־תרבותית עם היישוב הוותיק בדרכם להיעשות לאזרחים טובים ופרודוקטיביים. הנורמות של הוותיקים ותפיסת העולם המודרנית־מערבית שלהם היו שונות מאלה של רוב העולים, והרצון להנחיל אותן הוביל לאי־הכנות תרבותיות, לניכור, לעוינות ולבידוד.²¹ תושבי המושבות היו בדרך כלל חקלאים אשכנזים ותיקים בעלי קרקעות ובעלי תודעה התיישבותית־חלוצית, ופחות מקושרים לשלטון בהשוואה לקיבוצים. אחרי מלחמת העצמאות מצבם הכלכלי היה קשה למדי²² ועם זאת טוב בהרבה מזה של העולים, שהתגוררו במעברות הסמוכות ועם הזמן נותרו בהן בעיקר מזרחיים בני תרבות וזהות שונות, חסרי הון וקשרים פוליטיים ומשפחתיים, ותלויים תלות מוחלטת בממסד.

במקומות שונים המעברות השתלבו במהלך השנים עם היישובים הוותיקים הסמוכים להן ליישוב מוניציפאלי אחד, גם אם נותרו מתחים בין האוכלוסיות השונות. בין היתר, מעברת טבעון ומעברת קריית עמל אוחדו עם היישובים הוותיקים טבעון וקריית עמל וב־1958 נעשו ליישוב קריית טבעון;²³ מעברת יציב אוחדה עם המושבה קדימה ב־1958; מעברת הדר צורפה להוד השרון ב־1953; מעברת גלילות צורפה להרצליה ב־1954; מעברת כפר נחמן אוחדה עם רעננה ב־1958; מעברת קריית אוננו צורפה לקריית אוננו ב־1954; מעברת עמישב צורפה לפתח תקוה ב־1956; מעברת זרנוגא צורפה לרחובות ב־1957. שילוב כזה לא התרחש בראש פנה ורוב תושבי המעברה עברו לחצור הסמוכה.

קליטת עלייה בראש פנה לפני הקמת המעברה

אנשי המושבות קיוו שהשטחים החקלאיים, שננטשו על ידי הערבים ונותרו בשטח של מדינת ישראל אחרי מלחמת העצמאות והעלייה הגדולה, יאפשרו להם לשפר את מצבם מבחינה כלכלית ומבחינה דמוגרפית.²⁴ ראש פנה הרחוקה ממרכז הארץ התאפיינה

בקיפאון דמוגרפי במשך שנים רבות (חיו בה כ־80 משפחות שמנו כ־350 נפש);²⁵ תושביה חשו שיש להם זכות מוסרית ליהנות מהשינויים שתוכננו במרחב אחרי המלחמה, כמי שהם ואבותיהם (שבאו בעלייה הראשונה) הקימו את המקום, נאחזו בו מתוך בחירה ותודעה חלוצית חרף הסבל הקשיים והתלאות, והקריבו את עצמם למען בניין הארץ. ב־11 בינואר 1949, כחצי שנה לאחר הקמת המדינה, התקיימה פגישה של מועצת ראש פנה עם יהודה ברגינסקי, ראש מחלקת הקליטה בסוכנות, בעניין קליטת עולים ביישוב.²⁶ בפגישה זו דרשה ראש פנה מקור קיום לעולים ותקציב לקליטתם, וכבר באותה שנה (עוד לפני הקמת המעברה) נקלטו במושבה כ־40 משפחות עולים והתגוררו בשיכון מיוחד שנבנה בשבילן.²⁷ מועצת ראש פנה התגאתה, ש'להתפתחות המושבה דאגנו לקליטת עולים חדשים וזכינו שכבר עכשיו נקלטו במושבה כארבעים משפחות עולים חדשים. זוהי פעולה שעדיין נמשכת ומצריכה הרחבה.²⁸ מנכ"ל משרד הפנים שיבח את ראש פנה על האופן שבו קלטה את העולים – 'רשמנו לפנינו בסיפוק את הסכמתכם להתקין רשת מים בבתי השיכון החדשים לעולים [...] תקוותנו כי תוסיפו לקלוט עולים חדשים אשר יתנו ידם בפיתוח המקום ושגשוגו'.²⁹

עולים אלה באו מאירופה³⁰ והתערו בחיי הקהילה בראש פנה, שילמו מיסים באופן סדיר וכמעט בכל ישיבת ועד ישנו בפרוטוקול סעיף, שמתייחס לצרכים שלהם ולדרך הטיפול המוצעת. כבר במאי 1950 הותקן חשמל בכתייהם והם שילמו תמורתו ובאותה שנה דרשו ייצוג בלשכת העבודה,³¹ שהיוותה מוקד כוח בהיותה מפתח להכנסה ולהשתלבות בחיים החדשים בארץ. הקליטה המוצלחת נעשתה תוך הקפדה על קצב קבלת העולים ומספרם. נציגי ראש פנה תבעו מגורמי הקליטה לשלוח עולים באופן מבוקר, שיאפשר תכנון מראש ויצירת תנאים נאותים לקליטתם: כביש גישה, שבילים לבתים, חשמל ואפילו סידור גינות נוי.

ראש פנה רבתי³²

סמוך לקום המדינה אגף התכנון תכנן להגדיל את מספר היישובים העירוניים בגליל לשישה: ראש פנה, צפת, טבריה, מטולה, חלסה (קריית שמונה) ולוביה (כיום יער לביא).³³ הגשמת תוכניות אלה נתקלה במכשולים רבים, שנבעו בעיקר כתוצאה מהתנגדות של יישובים ותיקים לארגון חדש של המרחב אחרי המלחמה. בראשית 1951 נעשתה תוכנית (שלא התממשה) להפוך את ראש פנה למרכז עירוני שיכלול גם את חצור, עיר חדשה שתוכננה להיבנות סמוך לה. ב־7 בינואר מועצת ראש פנה ציינה בישיבתה השבועית את רצונה להיות חלק מהעיר החדשה ולמחרת שלחה מכתב למשרד ראש הממשלה והביעה את רצונה להיות מרכז יישובי של האזור; זאת, בטענה ש'המושבה נפתלה קשות על קיומה ורק עתה עם השחרור המדיני החלה להתאושש'.³⁴ בסעיף ה' נכתב, שאנשי המושבה מתפללים לאפשרות שהיישוב הוותיק ייהפך למיעוט בלתי ניכר בתוך המתיישבים העולים החדשים וש'עיקר שאיפתם לראות את המושבה פורצת גבולות והופכת להיות עיר ואם בישראל! המסמך מסתיים בהבעת תקווה, שאגף התכנון יסייע להם להפוך לעיר רבתי.³⁵ מתוך רצון לפרוץ את גבולות 'המושבה הקטנה והנחשלת'³⁶

מבחינה גאוגרפית ומבחינה דמוגרפית, ולנוכח הצלחת קליטת העולים האשכנזים במושבה, מועצת ראש פנה השיבה לפניית משרד הפנים על 'החלטתנו החיובית לקבל את המעברה אל תחת חסותנו' ולמלא את חובתה כלפי קליטת העלייה 'שבסופה מביאה ברכה ופיתוח למקום'.³⁷

ניהול המעברה

ניהול המעברה – בין המועצה האזורית גליל עליון למועצת ראש פנה

ב־1949 הוקם מחנה אוהלים סמוך לצומת ראש פנה על כביש מטולה-טבריה, תחילה שוכנו בו 64 משפחות מעולי תימן ואחר כך עולים ממצרים, טורקיה, פרס, רוסיה, פולין, רומניה, מרוקו, תוניס, עיראק ואלג'יר. המחנה נמצא באחריות הסוכנות היהודית ובפועל נוהל על ידי המועצה האזורית הגליל העליון,³⁸ שהיוותה גוף דומיננטי בגליל ואליה השתייכו קיבוצי צפון עמק החולה ודרומו.

בשלהי 1950 הוקמה המעברה והחליפה את מחנה האוהלים. האחריות עליה הוטלה על משרד הפנים, שקיווה לצבור כוח פוליטי עם הקטנת ההשפעה של קיבוצי הגליל העליון. משרד הפנים התעתד להעביר את הניהול-בפועל של המעברה למועצת ראש פנה, שראתה בתושביה פוטנציאל להתפתחות יישובית כלכלית ודמוגרפית, שתגדיל את מספר משלמי הארנונה והידיים העובדות. המועצה האזורית, שקיוותה גם היא לידיים עובדות מקרב התושבים בעונות החקלאיות הבוערות,³⁹ התנגדה להעברת ניהול המעברה למועצת ראש פנה, וטענה 'לכשמועצת ראש פנה תקבל על עצמה לטפל במעברה כראוי, נהייה מוכנים למסור לה את הכבוד הזה'.⁴⁰ ב־15 בנובמבר 1950 משרד הפנים העביר רשמית את ניהול המעברה למועצת ראש פנה. המועצה האזורית הגליל העליון התלוננה, שהעברת הניהול מירדה לראש פנה לא תואמה עימה, 'אנו תמהים מאוד והגנו מלאים התמרמרות על כך שלא מצאתם לנחוץ להודיע לנו ולסוכנות היהודית בדבר השינויים מרחיקי הלכת שבכוונתכם להכניס במעברה'.⁴¹ האשמה זו גררה חילופי דברים קשים בין דב רוזן מנכ"ל משרד הפנים, שבראשו עמד השר חיים משה שפירא מהמפלגה הדתית הפועל המזרחי, ובין המועצה האזורית, שהייתה משויכת למפא"י. רוזן כינה את המועצה האזורית 'קוץ זר'⁴² והטיח בפני חבריה, ש'העובדה שאנשי המעברות [ראש פנה וחלסה] מועסקים במשקי המועצה האזורית על יסוד הלוואות שניתנו לכם על ידי הממשלה, עדיין אינה מקנה לכם כל זכות על הרכב האדמיניסטרציה במעברה'.⁴³

בעקבות השינוי המוניציפאלי נגרמו בעיות בניהול המעברה. המועצה האזורית גליל עליון התעקשה להמשיך את מעורבותה הפעילה במעברה, למרות הבהרות חוזרות ונשנות של משרד הפנים; היא הייתה מזוהה עם שלטון מפא"י ששלט בארץ, ראתה את עצמה מאז היווסדה כשותפה מלאה בטיפול בסוגיות ביטחוניות, כלכליות וחברתיות של המדינה, ומצאה לנכון לסייע גם במקרה חירום זה של קליטת עולים. בנוסף, היה לה אינטרס כלכלי מובהק בעולים אלה, בעיקר בעונות החקלאיות הבוערות. ראש פנה,

שראתה גם היא בתושבי המעברה כוח עבודה, התלוננה על כך שלה לא ניתנו הלוואות מהממשלה כפי שניתנו לקיבוצים ולכן איננה יכולה להעסיק אותם.⁴⁴

מועצת ראש פנה דרשה את הכספים בגין הוצאות המעברה (תאורה, פינוי אשפה, מים) והתקשתה לעמוד בנטל הניהול שלה; היא גילתה מעורבות מינימלית בנעשה בה ואפשרה למועצה האזורית, שהייתה לה מסגרת ארגונית מודרנית וסיוע מקיבוצי הסביבה, להמשיך ולנהל אותה בפועל. התרחשות זו עשויה לחזק את טענתו של שלמה סבירסקי, שהממסד האשכנזי של המדינה בראשות מפא"י יצר תנאים, שבהם היישוב הוותיק נבנה מהמצוקה של העולים המזרחיים;⁴⁵ לאינטרסים אלה נוסף גם השיקול של השפעה על העולים החדשים לאמץ את השייך הפוליטי של הקיבוצים ולנכס אותם פוליטית.⁴⁶

נוצר מצב של חוסר בהירות 'למי שייכת מעברה זו? ולאיזה אזור שיפוט היא שייכת. אם למועצה מקומית ראש פנה או למועצה אזורית גליל עליון?'⁴⁷ לשאלה זו, שמשרד הסעד הפנה למשרד הפנים, השיבה מועצת ראש פנה, 'אין אנו מוכנים לטפל במעברה מבלי שתהיה הנהלת המעברה בפיקוח שלנו'.⁴⁸ וכינתיים תושבי המעברה היו נתונים בתווך ככדור משחק בין הרשויות הממשלתיות והמקומיות השונות, שייצגו כוחות שלהם אינטרסים מנוגדים ופעלו בה על חשבון המתיישבים.

זהות מנהל המעברה

המתח בין המועצה האזורית הגליל העליון ובין מועצת ראש פנה, ששיקף בין היתר את המתח שבין מפא"י ובין הפועל המזרחי, בא לידי ביטוי גם בסוגיית איש תפקיד מנהל המעברה. מאז אוגוסט 1950 ניהל את המעברה פריץ (פריץ) לייזר, איש מפא"י, שהתגורר בקיבוץ איילת השחר.⁴⁹ עם העברת סמכויות ניהול המעברה למועצת ראש פנה, משרד הפנים מינה את אברהם טבק איש הפועל המזרחי לשמש כמנהל המעברה, כחלק מניסיונו להחלשת השליטה של הסוכנות ושל המועצה האזורית.⁵⁰ המועצה האזורית ראתה במינוי של טבק לניהול המעברה כפיות טובה וחדירה 'ל'פוליטיקה' על בשרם של העולים לקראת "החורף המתקרב";⁵¹ לטענתה, בהנהלת לייזר התגייסו חברי הקיבוצים מהאזור לארגון המעברה ככל שטחי החיים 'והעבירו אותה לפסי חיים הראויים להערכה, חברות משקי הסביבה התגייסו להקמת ולטיפול במוסדות הילדים, המועצה הקציבה סכומי כסף ניכרים, דאגה לעבודה וכתוצאה מכל זה בא ה'מנוי' של מנהל חדש אשר בשום אופן לא יכול להחליף את הנוכחי – איש הסביבה, מזכיר הועד המקומי מאיילת השחר ומנהל בית הספר במשך שנים רבות שהראה את כוחו בארגון המעברה'. המועצה האזורית איימה להסיר כל אחריות מהמעברה אם לייזר ייאלץ לעזוב את תפקידו. האיום הזה כנראה עבד ובפועל לייזר המשיך לנהל את המעברה במקביל לטבק; זה התפטר כעבור חודשיים, משום ש'הונחו מכשולים רבים עם כניסתי לעבודה [...] כל אותם מכשולים הונחו במיוחד בשל כך שאינני נמנה למפלגה מסוימת השלטת ביישוב. כי ידוע להם שהנני חבר ב"הפועל המזרחי".⁵²

השינוי בעמדת ראש פנה לגבי המעברה והגורמים לו

השינוי שחל בהדרגה ביחס של ראש פנה כלפי המעברה משתקף בהתנסחויות של ראשי המושבה: בשלהי 1950 הביעה המועצה המקומית הסכמה לקבל את 'המעברה במושבתנו',⁵³ בתחילת 1951 התייחסה ל'קליטת העולים שבמעברה בסביבתנו'⁵⁴ ולבסוף דרשה חד־משמעית 'להשתדל לחסל סופית את המעברה'⁵⁵ וטענה, שהמעברה הוקמה בשטח השיפוט של המושבה בלי התייעצות עמה ובניגוד לרצונה.⁵⁶

הבדלים אתניים־תרבותיים־חברתיים

כבר בשלביה הראשונים אוכלוסיית המעברה מנתה כ־1,200 נפש⁵⁷ בעוד אוכלוסיית המושבה מנתה כ־350 נפש.⁵⁸ ההרכב הדמוגרפי של המעברה, בדומה למעברות אחרות, כלל ייצוג גדול של מזרחיים מעיראק, פרס, כורדיסטן, תימן, מצרים, טריפולי, מרוקו, תוניס, אלג'יר, ספרד וטורקיה. היו בה גם עולים מרומניה ומפולין, וחלקם עבר לצפת.⁵⁹ רוב האוכלוסייה המזרחית הייתה דתית או מסורתית ובראשה עמד הרב דיעי עזיזי מג'רבה.⁶⁰

ההפרדה הגיאוגרפית והשוני החברתי־תרבותי בין המעברה ובין המושבה תמכו בתחושות הזרות וההתבדלות של האוכלוסיות השונות והעצימו את הניכור.⁶¹ ההתבדלות באה לידי ביטוי כמעט בכל התחומים – דת, חינוך, מסחר, תרבות. המבוגרים התפללו בבתי כנסת שונים, הנשים טבלו במקוואות שונים, הילדים למדו בבתי ספר ובגנים אחרים (הגם שבאותן שנים הופעלו בראש פנה מוסדות חינוך של תנועת המזרחי⁶²), והיו מרכזי קניות שונים למעברה ולמושבה.

הוותיקים ביקשו להנחיל את הנורמות ותפיסת העולם שלהם לעולים. ועד המושבה התנגד להקמת בית קפה במעברה משום שראה במוסד כזה מקום שלילי, שעלול להשפיע לרעה על התושבים מבחינה חברתית־מוסרית ושיש להתגבר על סכנותיו.⁶³ בתי קפה מזרחיים היו שונים בצביונם מבתי קפה מערביים, נהגו לשחק בהם במשחקי קובייה ולעיתים הופיעה רקדנית בטן לצלילי מוזיקה.⁶⁴ ההתנגדות לבית קפה ביטאה פחד מן ה'ערביות', שאפיינה את המעברה ושהרתיעה מאוד את היישוב הוותיק.⁶⁵

ההבדלים בין תושבי ראש פנה הוותיקים, שמייסדיה עלו מרומניה⁶⁶ ובין העולים יוצאי ארצות האסלאם באו לידי ביטוי גם במערכת היחסים הפנים־משפחתית (חלוקת התפקידים בין המינים והגישה לתכנון המשפחה), בדפוסי הביולוגי ובתרבות הפנאי, בסגנון הלבוש ובהופעה החיצונית, ביחס לסביבה ובתחומי העיסוק (הגברים משתכני המעברה שימשו כמבצעי עבודות דחק ועבודות חקלאיות מזדמנות, והנשים הועסקו בניקיון ביישובי הסביבה הוותיקה). פערים אלה צמצמו את האופציות של הקולטים ובעיקר את אלה של הנקלטים להיטמע זה בזה. מתוך מדגם אקראי של 40 זוגות, שהודעה על נישואיהם פורסמה בעיתונות בין השנים 1952–1957 ושהושאו על ידי הרב עזיזי דיעי, רק זוג אחד הורכב מחתן מראש פנה ומכלה ממעברת ראש פנה/חצור.⁶⁷

רשימה שכתבה רבקה גוטפריד, תושבת ראש פנה, ממחישה כיצד תושבי המושבה ועולים ממוחנה האוהלים (שהפך למעברה) התרשמו אלה מאלה:

[...] באחד הימים ראיתי בחורה שישבה על האבנים. שוחחתי איתה היא הייתה אומללה ומפוחדת, הכנסתי אותה הביתה כדי שהיא תתחמם. התברר לי שהיא הגיעה לארץ מתימן עם בעלה ומשפחתו. הם הגיעו עם ילדה קטנה בת שנה שעברה איתם את כל תלאות הדרך. ולפני שהגיעו לר"פ היו אנשים שטפלו בהם והחליטו שהילדה צריכה זריקות [.] האחות לקחה את הילדה כדי לחסן ולא הרשתה לאמה להתלוות אליה. אחרי שעות ספורות התחננו לדעת איפה הילדה? ואז ענו להם שהיא חייבת להישאר בבית החולים. הצעקות והבכי לא עזרו להם. ואז הודיעו להם שהילדה מתה ולא אמרו להם היכן נקברה והם כמובן האמינו להם עד היום. בר"פ לא היה להם עבודה. אני ריחמתי עליה ואמרתי לה שאני מוכנה להעסיק אותה בעבודות הבית. היא נענתה לזה בשמחה ולמדה ברצון. כשהיא נכנסה לשירותים ולחדר האמבטיה, הדבר הראשון שהיא אמרה 'אפילו למלך מתימן אין דבר כזה'. היא שאלה אם מותר לה להביא את בעלה כדי להראות לו איך נראה בית בארץ ישראל ואיך בנוי חדר האמבטיה. נתתי לה מעיל חורפי שהיה עם צווארון של פרוות כבש. באותו זמן היה קר מאוד וירד שלג. לפי בקשתה אמרתי שתבוא בשבת ואנחנו נשמח לארח אותם. וכך היה כשנפתחה הדלת והם נכנסו הביתה, נשארנו עם פה פתוח. את המעיל החורפי לבש בעלה הוא היה גבוה, השרוולים הגיעו לו עד המרפק, המעיל קצר ומתחת הוא לבש טרנינג צבעוני למדי. והיא הלכה כמו שראיתי אותה ביום הראשון קפואה ובקושי לבושה. שוחחנו איתם ובעלי תיקשר איתם בערבית. כמובן הזמנתי אותם לכיכור.⁶⁸

תיאור זה כולל כמה מהמרכיבים של השוני המהותי בין היישוב הוותיק ובין העולים המזרחיים במעברה: פערים כלכליים, הבדלים תרבותיים ובכללם הברלים ביחסי המגדר (ונוגע גם כמה שלמים כונה 'פרשת ילדי תימן'). העובדה, שהגבר נטל מאשתו את המעיל שהיה קטן ממידותיו בעוד אשתו נשארה ללא כסות מחממת, הדהימה את גברת גוטפריד מהמושבה, שעל פי ערכיה הגבר הוא זה שהיה צריך לדאוג שיהיה חם לאשתו. תיאורים שליליים של תושבי המעברה עולים גם מעיון בכתבות, שהתפרסמו בעיתונות התקופה. באחת מהן מתואר תושב מעברה בן 60, שהיכה את אשתו בת ה-16 משום שהלכה לעבוד במושבה במקום להשגיח על הילדים. הבעל מתואר כאלכוהוליסט המבזבז את כל כספו על שתייה חריפה.⁶⁹ כעבור חודש ימים דיווח העיתון 'חרות' על תושבת המעברה, שגנבה שעון מעל ידו של שוטר והובאה למשטרת ראש פנה.⁷⁰ גם אנשי המושבה הביעו את חששם מ'התפרצותם של מרי נפש אלה שאין להם מה להפסיד' ותיאור זה מעיד עד כמה תושבי המעברה נראו אומללים בעיניהם.⁷¹

חשש משינוי דמוגרפי-פוליטי – הבחירות במעברת ראש פנה

ראשי מועצת ראש פנה האמינו, שקליטת העולים תחזק את המושבה ותסייע לה להתבסס כלכלית ולצבור עוצמה ומשאבים. ככל שחלף הזמן ונחשף השוני התרבותי התפתח חשש משינוי דמוגרפי, שעלול להשפיע על צביון המושבה ולשנות את יחסי הכוחות בין המושבה ובין המעברה; זאת, אם אנשי המעברה – שאוכלוסייתה הייתה

גדולה הרבה יותר מזו של המושבה – ישתמשו בכוחם האלקטורלי על מנת להשיג משאבים ושליטה. מפלגת הציונים הכלליים, ששלטה אז בראש פנה, עתרה נגד ועדת הבחירות המרכזית על שהעניקה זכות בחירה לתושבי המעברה בבחירות למועצה המקומית. העותרים טענו, שהמעברה מהווה מקום מגורים זמני ואין להעניק זכות בחירה לתושביה משום שאלה יעזבו את ראש פנה עוד לפני הבחירות. בא כוח ועדת הבחירות השיב, שמקום מגורים קבוע הוא מושג יחסי. די בכך שהתושבים הגיעו עם כוונה שזה יהיה מקום מגוריהם כדי להקנות להם זכות בחירה ואין לשלול אותה מהם רק עקב זמניות הדיור. השופט המחוזי דחה את העתירה וקבע תקדים של הענקת זכות בחירה לתושבי המעברות בכל הערים והמושבות בארץ.⁷² ייתכן שעתירה זו הינה גרסה גלילית־מקומית ל'חרדה האשכנזית' מפני שינוי המאזן הדמוגרפי הפנימי, שעלול לפגוע באופייה התרבותי המערבי של החברה הישראלית הצעירה.⁷³

בנוסף לחשש מפני 'השתלטות' העולים המזרחיים, נציגי המושבה חששו שהעולים האשכנזים, שגרו בשיכונים בתוך המושבה, יעזבו. המועצה דרשה שוב ושוב ממשרד הפנים לסלול כביש גישה לשיכונים, 'בשביל להקל על המשתכנים את חבלי קליטתם בתנאים הקשים אשר אצלנו. כי אם נסיף על עבודה פיזית מפרכת, שאינם רגילים בה, על העולים החדשים לבוסס בבוץ בחורף ולשאוף את אבק הרחוב בימי השרב, הם מלאי מרירות וייאוש ומחליטים לעזוב את המקום ולעבור לאזורים אשר החיים בהם יותר קלים, והננו עדים לנרידת משתכנים תמידית, ושומה עלינו ליצור תנאים לשינוי מצב זה'.⁷⁴

ובנוסף, נציגי המושבה תבעו להפנות אליה עולים מהמעמד הבינוני – בעלי הון, בעלי מקצוע ובעלי מאפיינים דומים לאלה של תושביה – ובמספר מבוקר, שיאפשר לטפל בהם באופן הולם על מנת שייקלטו, יתבססו ויתרמו לביסוס המושבה ולצמיחתה.

היבטים כלכליים

בעיית התעסוקה במעברה – החידוש הגדול בהקמת המעברות לעומת מחנות העולים, היה שמשכני המעברה נדרשו להתפרנס למחייתם, בעוד דיירי מחנות העולים פורנסו על ידי הסוכנות היהודית. לכן המעברות הוקמו סמוך ליישובים ותיקים, שיכולים לספק מקורות תעסוקה; ציפיות אלה לא התממשו במלואן במעברת ראש פנה (כמו גם במעברות אחרות) ותושבי המעברה התלוננו באופן קבוע על מחסור בעבודה. המחזה הראשון, שפרץ לייזר ראה בבואו למעברה, היה מנהל לשכת העבודה כלוא ומכותר על ידי קבוצה של עולי פרס, שמתנים את שחרורו בכך שישגיג להם עבודה; הפגנה זו הסתיימה עם הגעת המשטרה.⁷⁵ ב־1 במאי 1951 שבתאי גורג'י, שהתגורר בצריף מספר 80 במעברה, שלח מברק לראש הממשלה דוד בן גוריון ובו כתב 'מתים מרעב במעברת ראש פנה [...] אין אנו יודעים אם יהודים אנחנו בישראל או לא. היינו כצאן ללא רועה ואין שומע לתלונותינו [...] נבקשכם כי תעשו מאמץ לתיקון המצב ונהיה ככל אחינו היהודים, שכן ראויים אנחנו יותר מאחרים, מאחר שנשארנו בחוסר כל ואין מחלקות הממשלה דואגות לנו'.⁷⁶ בהמשך תיאר הלנת שכר, שנמשכה חודשים רבים בעוד הוא צריך לכלכל את משפחתו המונה 11

נפשות ושאל 'מהיכן תמצא פרנסתם? [...] אין אנחנו מקבלים אפילו לחם ומזון לילדינו. אף האנשים היוצאים לעבודה אין הם לוקחים איתם לחם לאכול'.

בצומת ראש פנה ובחצות המושבה התקיימו הפגנות ובהן דרשו אנשי המעברה 'תנו לנו עבודה ולחם'.⁷⁷ חיה זמר, תושבת ותיקה בראש פנה, עבדה בלשכת העבודה במעברה ובזיכרונותיה תיארה הפגנה, שאליה נחשפה שרת העבודה גולדה מאיר בתחנת הדלק של קלמן בראש פנה, 'עשרות מובטלים צעדו לעבר המכונית בה ישבה הגב' מאיר, כשהם דורשים 'לחם עבודה לחם עבודה'. היא לא העזה לפתוח אפילו סדק בחלון המכונית כדי להשיב להם. ביקשתי מכולם לפנות לי מעבר ולהיות בשקט. שוחחתי עמה על המצב הקריטי.⁷⁸ נראה שהפגנה זו נגעה לליבה של שרת העבודה (הגם שבאותה תקופה גל של הפגנות דומות שטף את רחבי הארץ); היא הזמינה את זמר למשרדה בירושלים ואחרי פגישתן הוסיפה כ־100 ימי עבודת דחק, שבהם נטעה באמצעות קק"ל שדרת האקליפטוסים בכביש ראש פנה-קריית שמונה. מראה העולים המתחננים לעבודה ולפרנסה וביטויי הזעם והתסכול השפיעו על יחסם של תושבי ראש פנה הוותיקים כלפי 'אחיהם מהמעברה הגרים בשכנות'.⁷⁹

אנשי היישוב הוותיק האשכנזי (מהמושבה ומקיבוצי הסביבה) הרכיבו את שכבת הפקידות, שנשאה בתפקידי הניהול של המעברה, לשכת העבודה, מועצת הפועלים וכדומה. תושבי המעברה, המזרחיים ברובם, נטלו חלק בעבודות-דחק וזלות וזמינות ששכרן נמוך. המגע ביניהם היה היררכי ונוצר מבנה ריבוני, שימשיך וישפיע גם על יחסי המושבה והעיירה חצור. מבנה ריבוני זה ניתב את העולים לתחתית שוק העבודה ולשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים של החברה הלאומית המתפתחת, והגביר את תחושות האפליה והנחיתות שלהם כלפי היישוב הוותיק.⁸⁰ באותן שנים ניתן היה להסביר את הריבודיות בחוסר ניסיונם של העולים במילוי תפקידי ניהול ובחוסר התאמתם; סיבות אלה כבר לא תקפות והריבודיות בין המושבה ובין העיירה עדיין שוררת.

תשלומי מיסים במעברה – משרד הפנים תקצב לתושבי המעברה מחצית מעלות השירותים לאדם ודרש מהרשות המקומית להשלים את יתרת העלות באמצעות גביית מיסים. המשרד העביר למועצה את התקציב לשירותי המעברה – תאורה, פינוי אשפה, מים, שמירה ושירותי בריאות – בניכוי סכום המיסים, שהמועצה הייתה אמורה לגבות מתושבי המעברה. הוועדה המרכזית לדיוור הודיעה למועצה המקומית, שלא תאשר לתושבי המעברות לעבור לשיכון (מגורי קבע) אלא אם יהיה בידם אישור על תשלום מיסיהם המוניציפאליים.⁸¹ עד מהרה התברר למועצת ראש פנה, שבניגוד לציפיותיה קבלת האחריות על המעברה לא תגדיל את תקציבי היישוב ולא תסייע לפיתוחו; נהפוך הוא, נטל ההוצאות של היישוב יגדל בגלל הקושי הגדול לגבות מיסים.⁸² העולים החדשים האשכנזים, שהתגוררו בשיכונים העולים בתוך המושבה שילמו מיסים כנדרש ובזמן; תושבי המעברה לא שילמו והנטל נפל על כתפי תושבי המושבה.

המועצה החלה לגלות התנגדות לטיפול במעברה. התנגדות כזו לא הייתה נדירה, מועצות מקומיות שונות התנגדו להקמת מעברות בשטח שיפוטן בשל אי יכולתן לשאת

בנטל הטיפול בהן, וככול שמספר תושבי הרשות המקומית היה קטן יותר אפשרויותיה הכספיות היו מוגבלות יותר.⁸³ מועצת ראש פנה כתבה למשרד הפנים והסבירה, 'כי רשות מקומית כמו ראש פנה אשר הכפילה את מספר אזרחיה, ע"י קליטת עולים שאי אפשר להטיל עליהם עול של מסים מפני שקיומם הוא על יום עבודה פה ושם, ומרביתם נהנים אצלנו מקבלת עזרה רפואית ואספקת מים חינם, אינה יכולה בשום אופן לקבל על אחריותה את השירותים במעברה. [...] כל הכבוד לזכותנו לגבות מסים מתושבי המעברה שאתם מעניקים לנו ביד נדיבה, אבל אף פעם לא נשתמש בזכות זו כדי לתבוע לדין עולים המתגוררים בתנאים איומים בפחונים ובחוסר עבודה. ואנו מתנגדים בכל תוקף להנחיתכם כי כל רשות מקומית יכלה לשאת בעול של הגשת שירותים למעברה אשר הקימו בשטח שיפוטה, מבלי לשאול את פיה.⁸⁴ ייתכן שמצבה של ראש פנה היה קשה מזה של מקומות אחרים בשל היותה מושבה קטנה ונעדרת משאבים וקשרים ממשלתיים-הסדרותיים, שיסייעו לה להשיג תקציבים (בשונה מהקיצוצים באותה תקופה).

בניסיון לפתור את בעיית תשלומי המיסים במעברה הוחלט למנות תושב מעברה לאחראי על איסוף תשלומי המיסים; גם צעד זה לא שיפר את הגבייה. החובות הלכו ותפחו, והמועצה החליטה לא להיענות לדרישת משרד הפנים לספק שירותים במעברה, 'הואיל ואין למועצה האמצעים הכספיים למטרה זו ואין גם לסמוך על תשלומי מיסים של תושבי המעברה בזמן הקרוב.⁸⁵ הפסקת מתן שירותים מוניציפאליים למעברה עקב אי-תשלום מיסים, לרבות פינוי האשפה (מה שהחריף את מצב התברואה) הייתה פרקטיקה נפוצה בכל הארץ. התנהלות כזאת לא תמיד מנעה איחוד של מעברה עם היישוב הוותיק הסמוך לה אך במקרה זה היה ברור למועצת ראש פנה ולמשרד הפנים, שתושבי המעברה יועברו לשיכונים ההולכים ונבנים בחצור הסמוכה.⁸⁶ החל מסוף פברואר 1953 המעברה הלכה והתחסלה בהדרגה ורוב מפונייה עברו לשיכון בחצור, שקבלת דירה בו הותנתה בהסדרת תשלום המיסים למעברה בראש פנה כבר באוקטובר 1952.⁸⁷

משבר המים עם חברת מקורות – המים למחנה האוהלים בו השתכנו התימנים סופקו על ידי המועצה האזורית הגליל העליון במימון הסוכנות. עם העברת המעברה לאחריות המושבה ראש פנה, הוטל עליה לספק מים למעברה ולצורך זה חתמה על חוזה עם חברת מקורות. גם לעולים האשכנזים, שהתגוררו בשיכונים העולים במושבה, סופקו מים לצריכה ביתית ולקיום משקי העזר שלהם. בתקציב שהגישה למשרד הפנים, מועצת ראש פנה דרשה תשלום 316 לירות תמורת אספקת המים למעברה מאוגוסט 1950 ועד סוף מרץ 1951. המחלקה ליישובי עולים טענה שהסכום מופרז ורחוק מהמציאות, הסכימה לשלם 180 לירות בלבד תמורת צריכת המים מאמצע נובמבר 1950 ועד סוף מרץ 1951, והודיעה שאת החיוב לחודשים הקודמים על ראש פנה לדרוש מהסוכנות. המועצה הגיבה בכעס, 'גם את הספקת המים שאנו מקמצים מפי אוכלוסייתנו במושבה וביישובי העולים החדשים [הכוונה לעולים האשכנזים שגרו במושבה], מייבשים את הגינות ומעט עצי הפרי, ומתחלקים במים עם שוכני המעברה – לא משלמים לנו. לנו אין כל גישה למחלקת הקליטה של הסוכנות ואין לנו פקידים שידפקו יומם על דלתותיהם.⁸⁸

ב־20 בפברואר 1952 דב רוזן הגיע לראש פנה על מנת ליישב את הסכסוך. הצדדים לא הגיעו להסכמה. מקורות שלחה התראה לראש פנה, שאם החוב לא יסולק תוך שלושה ימים תופסק לאלתר אספקת המים גם למעברה וגם לשיכוני העולים שבתוך המושבה. לנוכח האיום, המועצה – שמצבה הכספי לא אפשר לממן את הוצאות השירותים למעברה שתושביה לא משלמים מיסים – דרשה את חיסולה הסופי של המעברה⁸⁹ ובמקביל הודיעה למקורות שאינה נושאת עוד באחריות על אספקת המים למעברה. מקורות חששה לנתק את המים לתושבי המעברה ודרשה ממשרד הפנים לדעת מי אחראי על המעברה ועל מי תוטל האחריות במקרה של סגירת המים והשאת משפחות רבות ללא מי שתייה. משרד הפנים השיב, 'מכיוון שהמעברה נמצאת בשטח שיפוטה של המועצה המקומית ראש פנה היא נושאת באחריות חוקית להספקת שירותים לתושבי המעברה לרבות מים'.⁹⁰

לנוכח סכנת ניתוק המים וגרימת מחסור במי השקיה למשקי העזר בשיכוני העולים במושבה, דבר שעלול היה לגרום לעזיבתם, המועצה דרשה ממשרד הפנים להפסיק את 'ההתעללות בנו ובאזרחינו'⁹¹ ולתת הוראה מיידית לספק מים לשיכוני העולים כדי שיוכלו להתקיים ולפתח את משקי העזר שלהם. באותם ימים מעברת ראש פנה החלה להצטמצם תוך כדי מעבר איטי של תושביה לשיכוני חצור; עם זאת, שמרגע שחברת מקורות איימה על ניתוק המים גם לשיכוני העולים שבתוך המושבה, מועצת ראש פנה זירזה מאוד את תהליך חיסול המעברה.

המשבר לא נפתר והמועצה פנתה להליך בוררות אצל עורך הדין מרדכי קלינגר; זה פסק לטובת מועצת ראש פנה משום שתושבי המעברה לא שילמו מיסים והדבר היווה מעמסה כבדה על מושבה קטנה, ומשום שהמעברה הוקמה בניגוד לרצונה בלחץ הסוכנות ומשרד הפנים (כך לפחות הוצגו הדברים על ידי מועצת ראש פנה כפי שמשתקף מפסק הבוררות).⁹²

הציפיות של ראש פנה להיבנות כלכלית מהעולים שבמעברה לא התממשו. אי־תשלום המיסים במעברה היווה נטל כלכלי כבד על תקציב המועצה, שממילא התקשתה מאוד לקיים את עצמה. גם הציפייה, שהעולים המתגוררים במעברה יסייעו בחקלאות במקום תושבי הכפר הערבי ג'עוני שננטש,⁹³ התממשה רק בחלקה משום שרוב תושבי המעברה הועסק בקיבוצי האזור, שקיבלו הלוואות נוחות מהממשלה בעוד ראש פנה לא נהנתה מהלוואות כאלה.

מפוני מעברת ראש פנה עוברים לחצור

המעברות נעלמו מנוף הארץ בקצב איטי יותר מזה שבו הופיעו. תהליך פירוק המעברות החל באופן רשמי במהלך 1952 והגיע לקיצו רק במחצית השנייה של שנות ה־60. בשלב הראשון חוסלו מעברות שהוקמו בתחילת שנות ה־50. במקביל, מאמצע שנות ה־50 הוקמו מעברות חדשות לעולי צפון אפריקה; אלה פורקו מאוחר יותר. רוב היוצאים מהמעברות עברו לשיכוני קבע בין השנים 1957-1960. בסוף 1963 נשארו במעברות 15,300 נפש בלבד.⁹⁴

מעברת ראש פנה הייתה אחת ממש המעברות הראשונות שפוננו.⁹⁵ על פי התוכנית היו אמורות שש מעברות אלה לעבור לשיכוני קבע במהלך 1954 אך מפוני מעברת ראש פנה עברו לשיכוני חצור כבר במהלך 1953. בפברואר 1953 יעקב גלילי, מזכיר הוועד בראש פנה, התלונן שקיים קושי לשכנע את תושבי המעברה בראש פנה לעבור לחצור ושכל אמצעי הלחץ, לרבות התניית מתן שיכון בחצור תמורת תשלום המיסים למעברה, לא עוזרים.⁹⁶ צבי כהן, שהחליף את לייזר בתפקיד מנהל המעברה, התנגד להעברת תושבי המעברה לחצור משום שעדיין לא נבנו בעיירה מבנים לשירותים ציבוריים בסיסיים.⁹⁷ כהן הוחלף על ידי ישראל ימיני והצליח לשכנע את התושבים לעבור לחצור תחת לחץ ובאיומים לסגור את המים, לחסל את הצרכנייה ואת השירותים במעברה. כך נשברה ההתנגדות של רוב המשפחות והן נכנעו ועברו לחצור.⁹⁸

במרץ 1953 הגיעו התושבים הראשונים – ברובם עולי תוניס, טריפולי ופרס⁹⁹ – ליישוב בלי תשתיות מוסדיות בסיסיות: צרכנייה, מרפאה, לשכת עבודה ועוד. תחבורה ציבורית לא הייתה ותושבי חצור נאלצו ללכת ברגל כמה קילומטרים כדי לקבל את השירותים, שנשארו במעברה עם מספר מצומצם של משפחות שסירבו להתפנות (למרות הבטחת הסוכנות להעברת התשתית המוסדית הארגונית מהמעברה לחצור). מפוני המעברה בחצור שלחו מכתב למשרד הפנים ולנשיא המדינה ותיארו את מציאות־חיייהם הקשה ללא תשתיות בסיסיות:¹⁰⁰

אנחנו החתומים תושבי חצור א' מלפנים היינו במעברת ראש פנה – נכנסנו למקום – מצאנו רק קוצים ודרדרים, זאבי ערב ומדבר שומם – בשמחה רבה קיבלנו עלינו לבנות ולהפריח שממות וידענו את חובתנו כלפי מדינתנו הצעירה. ובחשבינו כי לאט לאט יסתדר הכל וסוף סוף יבוא על נכון ככי טוב. ניסינו בכל כוחנו לקדם המקום והוא פונה אחור. לא ידענו מה היה לנו... ואנחנו בכל דרך רע – המכולת לא בסדר – אין לחם – אין מים – אין קופת חולים – אין מרפאה – אין לשכת עבודה – אין דואר – אין כביש – אין תחבורה – אין חלב – אין ירקות – אנחנו בעלי משפחות וילדים והכל צריך – האפשר למשפחות וילדים בלי מרפאה – הייתכן מקום כזה שיש בתוכו הרבה נשים הרות בלי טיפול לזה?

כביש הגישה הפנימי 'דמה יותר לגישה לדיר מאשר כביש ליישוב'.¹⁰¹ בחצור א' משפחות רבות התקיימו ללא אספקה תקינה של מים. בחצור ב' הוקמו צריפי עץ ולא הותקנו צינורות לכיבוי אש להגנה מפני הסכנה הצפויה מהתלקחות. לנוכח המציאות העגומה הוועד המקומי בחצור שלח מכתב למחלקה ליישובי עולים והציע 'לחפש אפוטרופוס שיהיה מי שיתן דעתו על חצור. וימצא בהקדם תקנה למצבה הבלתי נורמלי, ואם תיקון זה לא יעשה בצורה מאורגנת, עתיד הוא להיעשות על ידי התושבים עצמם בצורה ספונטנית ובלתי מאורגנת, מלווה בשערוריות ובסערות רוחות'.¹⁰² המכתב נחתם בבקשה לזמן את כלל המוסדות הרלבנטיים כדי לדון במצב האומלל של חצור.

ניכר שפירוק מעברת ראש פנה ופינוי תושביה לחצור נעשו קודם זמנם באופן חפז ולא מאורגן דיו, ככל הנראה במידה רבה בשל החששות של המושבה ראש פנה מפני

שינוי צביונה, הניכור בין תושבי המעברה והמושבה, והקשיים האובייקטיביים שעימם התמודדה המושבה.

סיכום – פערים, חששות וקשיים

השינוי בעמדת מועצת ראש פנה כלפי המעברה – מהסכמה נלהבת לקבל אותה תחת חסותה ועד החלטה לחסלה – חל בשל גורמים שונים: תחושות של זרות וניכור על רקע אתני-תרבותי-דתי-חברתי וקשיים אובייקטיביים של קהילה קטנה, שנאבקת על הישרדות בתנאים פיזיים-כלכליים ופוליטיים-מוסדיים קשים. למתחים הפוליטיים, ששררו בין המועצה האזורית הגליל העליון, שהייתה משויכת למפא"י ובין משרד הפנים, שבראשו עמד שר ממפלגה דתית (הפועל המזרחי), היו השפעות עקיפות וכבדות משקל על התהליך שהוביל לדחיית שילוב המעברה במושבה הוותיקה.

להערכתך, נקודת המפנה ביחסה של ראש פנה כלפי המעברה ומתיישיבה חלה באפריל 1951, פחות משנה לאחר הסכמתה לקבל אותם תחת חסותה. באותה תקופה ראש פנה תוכננה להפוך למרכז עירוני אזורי, ואוכלוסיית המעברה שמנתה מעל 1,000 נפש השתלבה בתוכנית זו. כאשר התוכנית לא התממשה וגם חובות המעברה הוטלו על מועצת ראש פנה, התברר שאוכלוסיית העולים אינה תורמת לשגשוג ולהתפתחות המושבה אלא מהווה נטל כבד ועלה רצון להתנתק ממנה. באותו זמן הוחל בבניית חצור וראש פנה החליטה, שהעיריה הסמוכה תפתח כיישוב נפרד ונבדל מהמושבה (חרף הכוונות והתקוות של משרד הפנים לשלבן ליישוב אחד) ושהיא תקלוט את מתיישיבי המעברה. התנערות המושבה הוותיקה מהמעברה, מחובותיה ומאורחותיה, משקפת מגמה שהחלה להסתמן בגישת היישוב הוותיק כלפי העלייה כבר בסתיו 1951; זו ביטאה בגלוי עייפות מהעלייה ושימשה מנוף להעמקת תהליכי הסקטוריאליזציה בחברה הישראלית.¹⁰³

המושבה העדיפה להשקיע מאמצים ומשאבים בכיווני פעולה שנראו לה יותר מועילים, ודרשה לקלוט מספר מוגבל של עולים מהמעמד הבינוני שיכולים לתרום להתפתחותה. המשבר בנושא המים מייצג היטב את הדינמיקה שהייתה בין התושבים הוותיקים, העולים האשכנזים ותושבי המעברה המזרחיים: תושבי המעברה לא שילמו מיסים וחובותיהם הכבידו מאוד על תקציב ראש פנה, שממילא התקשתה לכלכל את עצמה; המצב הכלכלי הרעוע עורר חשש סביר לכישלון קליטת העולים האשכנזים, שהמושבה ראתה בהם מנוף להתפתחות כלכלית ותרבותית וחפצה בהישארותם. מהשתלשלות העניינים עולה, שהסיבות המיידיות להתנהלות כלפי המעברה היו מעשיות וענייניות והמרכיב הכלכלי היווה גורם משמעותי ביחסים בין פלחי האוכלוסייה השונים; ייתכן שלפערים העדתיים הייתה תרומה בהעצמת הבעיות הממשיות.

במאי 1954 נציגי מפא"י מראש פנה פנו לחיים רוקח, נציג מפא"י שריכז את הטיפול בעולים, והציעו שיוקמו 150 יחידות דיור חדשות בחצור ל'ירדיים עובדות בראש פנה לרגל מצב העבודה הטוב [...] דבר זה יחזק את היישוב חצור ויאפשר הוצאת 150 משפחות ממקומות של חוסר עבודה למקום שעבודה מצויה בו' מהצעה זו עולה שהמושבה מעוניינת בעולים כפועלים ולא כתושבים.¹⁰⁴ בראשית שנות ה-60 הוקמה במושבה

שכונת 'ההרחבה החקלאית' ומבין 15 המועמדים הראשונים להתיישבות בה נבחרו ארבע משפחות מחצור,¹⁰⁵ מספר מבוקר שלא שינה את המאזן הדמוגרפי במושבה. חצור המשיכה למשוך אליה אוכלוסייה הומוגנית ושונה מזו של סביבתה, בעיקר עולים מארצות האסלאם. ההבדלים בין האוכלוסיות החריפו עם השנים והם מסמנים כיווני התפתחות מנוגדים בחברה הישראלית. במקרה המסוים שנידון במאמר זה, הצמידות הגאוגרפית מחדדת ומדגישה את הנתק ואת ההפרדה בין שני היישובים, ואלה מתבטאים עד היום בפער הגדול ביניהם מבחינת דירוג האשכול הכלכלי־חברתי.¹⁰⁶ נושא האיחוד בין חצור הגלילית ובין ראש פנה ממשוך ועולה, וגורמים כמו חרדות כלכליות, זריות חברתיות ומתחים אתניים־תרבותיים, שהביאו לחיסול המעברה מוסיפים למלא תפקיד ביחסים בין שני היישובים; זה נושא למאמר נפרד.

הערות ומקורות

- 1 ברצוני להודות לד"ר אורית רוזין, ד"ר אמיר גולדשטיין, יעל אשד־סילבר וד"ר רוני פויכטונגר על הסיוע בכתיבת מאמר זה. כל ההדגשות במאמר הן שלי.
- 2 המושבה ראש פנה הוקמה סמוך לכפר הערבי ג'עוני לפני הקמת המדינה. לידה הוקם מחנה אוהלים, ששימש את עולי תימן כבר ב־1949 ובשלהי 1950 הפך למעברת ראש פנה, שקלטה מעל 1,000 עולים בעיקר מארצות האסלאם. ב־1950 הוקם על מקומו של הכפר הערבי פ'רעם צפונית־מערבית לראש פנה ובסמוך לקבר חוני המעגל כפר עבודה בשם פאר־עם, שאוכלס בתימנים במטרה להפוך אותם לחקלאים (הכפר פ'רעם נעזב יחד עם הכפר מע'ר אל ח'ט בעקבות מבצע 'פנתח' במלחמת העצמאות. היחידה הבדואית של הפלמ"ח פשטה על פ'רעם ותושביו ברחו. ראו ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל אביב: עם עובד, 1991, עמ' 168-172, וכן ב' מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, בעריכת א' שאלתיאל, תל אביב: עם עובד, 2010, עמ' 179. ב־1953 פאר־עם פורק ותושביו עברו למושב חדיד ולכפר יעבץ על מנת לאפשר את הקמת העיר החדשה חצור, שלפחות לפי התוכניות קצרות הטווח נועדה להיכלל בתוך ראש פנה רבתי ולהכיל 30,000 מתישבים. ראו ראשי פרקים של פרוגרמה לתכנון העיר חצור, 12 בפברואר 1951, ארכיון מדינת ישראל (להלן א"מ), ג' 11\2704.
- 3 המעברה, שמאמר זה דן בה, נמצאה באזור משטרת ראש פנה. מעברה נוספת, שכונתה 'צריפים פיניים', הוקמה מאוחר יותר בחלק הדרומי של ראש פנה מול מחנה פילון; מאמר זה לא עוסק בה.
- 4 המחלקה לישוב עולים – משרד הפנים למועצת ראש פנה, 1 בנובמבר 1950, א"מ, ג' 7\1901.
- 5 ספר הפרוטוקולים, 16 בנובמבר 1950, ארכיון ראש פנה (להלן אר"פ).
- 6 מועצת ראש פנה למחלקה ליישובי עולים משרד הפנים 27 בפברואר 1953, א"מ, ג' 7\1901.
- 7 המעברה המשיכה להתקיים עד 1957, אז 10 משפחות שנותרו בה וסירבו להתפנות לחצור הסכימו לעבור לקריית גת, מגדל העמק ובאר שבע. 'שובתי מעברת ראש פנה חזרו לבתיהם', דבר, 8 בנובמבר 1957.
- 8 השם 'חצור' הוחלף ב־1968 ל'חצור הגלילית' בצו משרד הפנים במטרה למנוע בלבול שגור בין העיירה הצפונית חצור ובין הקיבוץ הדרומי חצור־אשדוד, שסמוך לקריית מלאכי. למען הדיקו העובדתי, במאמר זה השתמשתי בשם המקורי 'חצור' באזכורים ההיסטוריים של העיירה.
- 9 לדוגמה, ד' לוי, 'אריה דרעי דיבר על איחוד, ראש פנה על הכוונת', כלכליסט, 13 באוקטובר 2016; הצעת חוק איחוד מועצות מקומיות ראש פנה וחצור הגלילית, התש"ע-2009, הכנסת השמונה־עשרה, פ' 18\1643; מכתב ראש המועצה המקומית חצור הגלילית רפי אדרי לראש הממשלה לוי אשכול, 13 בינואר 1969, א"מ, ג' 4\5628.

- 10 בדירוג החברתי-כלכלי של משרד הפנים, שמדרג רשויות מקומיות בסולם שבין 1-10, ראש פנה נמצאת באשכול 7 וחצור באשכול 4, פרופיל מועצות מקומיות: הרשויות המקומיות בישראל 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, פרסום מס' 1683, חצור הגלילית עמ' 496-499, ראש פנה עמ' 776-779.
- 11 כביש בין שני היישובים מופיע בתוכנית המקורית של חצור מ-1949, סלילתו לא בוצעה עד היום. ראו א' שכטר, 'מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים: הניסיון הישראלי בתכנון פיסה בשנות המדינה הראשונות', חיבור לקבלת תואר MA, הטכניון, 1990, עמ' 147.
- 12 מ' ד' שוב, זיכרונות לבית דויד, ירושלים: ראובן מס, תשל"ג: ראש פנה בתמ"ב (תשמ"ב), בעריכת ד' ניב, ראש פנה: הוצאת המועצה המקומית ראש פנה, תשמ"ג; י' גורני, מראש-פינה ודגניה ועד דימונה: שיחות על מפעל הבניה הציוני, תל אביב: משרד הבטחון, תשמ"ג.
- 13 לדוגמה א' שחר, 'עולם מעגלי עולם ישר זווית – ארכיטקטורות מודרניות וקהילות אורבניות בחצור הגלילית 1950-1976', עבודת דוקטור, הטכניון, 2012; מחקר זה עוסק בארכיטקטורה מודרנית ובקהילות אורבניות בעיירה ומתמקד בהשוואה בין מבנה תל חצור ובין קבר חוני המעגל בעיקר מהיבטים ארכיטקטוניים. המחקר התייחס גם לדיסציפלינות נוספות, בהן היסטוריה, סוציולוגיה ותחושת זהות בחברה הישראלית, ובהקשר זה בצורות ההתיישבות השונות בסביבות חצור הגלילית, לרבות מעברת ראש פנה. דוגמה נוספת, ספרו של ש' רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש פנה: על מאבק הקיום וההסתגלות של משפחת עולים מרומניה בגליל (1950-1956), תל אביב: ירון גולן, 1993. ספר זה מתייחס לתקופה מנקודת מבט של משפחה אחת שגרה במעברה, היחסים בין המושבה והמעברה כמעט לא באים בו לידי ביטוי. הספר מתאר את חיי היומיום במעברה וגם זאת מעט מאוד, שכן המשפחה עברה להתגורר בצפת מספר חודשים לאחר הגעתה למעברה.
- 14 י' קראוס, 'הצצה לקליטה: מעברות העולים של שנות ה-50', מקור ראשון, 19 ביולי 2016. בין החוקרים והכותבים על תקופת המעברות: ד' הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ד; מ' קצ'נסקי, 'המעברות', בתוך עולים ומעברות 1948-1952, בעריכת מ' נאור, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ז, עמ' 69-86; ד' ברנשטיין, 'המעברות בשנות החמישים', בתוך מחברות למחקר ולביקורת, 5 (1980), עמ' 5-47.
- 15 אני מודה לנועה הרמן מנהלת ארכיון קיבוץ איילת השחר, לחנה שופן מנהלת ארכיון ראש פנה וליאיר פרץ מארכיון חצור הגלילית על הסיוע באיתור החומרים.
- 16 לדוגמה, בספר הפרוטוקולים של מועצת ראש פנה מופיעה התייחסות לכך שב-7 בינואר 1951 ניסו אנשי אגף התכנון הממשלתי, שתכננו את חצור, לשכנע את אנשי ועד ראש פנה לא להיות חלק מהעיירה; זאת בניגוד לרצונם של מתיישבי ראש פנה להשתלב בה. להתייחסות זו אין אזכור במכתבים הרשמיים.
- 17 ראיונות עם אביב קלר, דבורה קוזוינר, ראובן ודליה גלילי ורות מייסטר מראש פנה ועם תושבי חצור שהתגוררו במעברה, בהם מנשה גלילי, שמואל שמעון, אשר כמיסה. הראיונות האלה עומדים ברקע מאמר זה ולא נעשה בהם שימוש ישיר.
- 18 A. Goldstein, 'The kibbutz and the ma'abara (transit camp): The case of the Upper Galilee kibbutzim and Kiryat Shmona, 1949-1953' *Journal of Israeli History*, 35:1 (2016), pp. 17-37; O. Rozin, *A Home for All Jews: Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli State*, Waltham, MA: Brandeis University Press, 2016.
- 19 קצ'נסקי, 'המעברות' (לעיל, הערה 14), עמ' 70.
- 20 ל' אשכול, בחבלי התנחלות, תל אביב: עם עובד, 1958, עמ' 219.
- 21 א' רוזין, חובת האהבה הקשה, תל אביב: עם עובד, 2008, עמ' 255; י' צור, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית', פעמים 94-95 (תשס"ג), עמ' 7-56; מ' ליסק, העלייה הגדולה

- בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ט; הכהן, עולים בסערה (לעיל, הערה 14), עמ' 9.
- 22 א' גולן, שינוי מרחבי – תוצאת המלחמה, שדה בוקר: מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, 2001.
- 23 ת' הולצמן, מעברות בטבעון ובקריית עמל 1951-1966, חיפה, 2013, עמ' 46.
- 24 א' גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון של מדינת ישראל', בתוך העשור הראשון תש"ח-תשי"ח, בעריכת צ' צמרת וח' יבלונקה, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 1997, עמ' 90-93.
- 25 ראש מועצת ראש פנה לשר העבודה נמיר, 27 ביולי 1958, א"מ, ג 1510\43.
- 26 ספר הפרוטוקולים, 11 בינואר 1949, אר"פ.
- 27 שיכוני עולים בסביבת רשויות מקומיות, 1 במרץ 1950, א"מ, ג 1975\59.
- 28 ספר הפרוטוקולים, 11 בינואר 1949, אר"פ.
- 29 מנכ"ל משרד הפנים דב רוזן למועצת ראש פנה, 21 במרץ 1950, א"מ, ג 1901\7.
- 30 מוצאם האירופי של העולים מסתבר משמות נציגיהם: גבירץ, גרטנברג, ויטלשטיין, פיין, ברקוביץ ווינברגר.
- 31 ספר הפרוטוקולים, 31 במאי 1950, אר"פ.
- 32 מועצת ראש פנה לאגף התכנון מדור גליל, סעיפים ה, ז, 8 בינואר 1951, א"מ, ג 149\15.
- 33 א' גולן, שינוי מרחבי – תוצאות המלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל - 1948-1950, שדה בוקר: מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, 2001, עמ' 198.
- 34 מועצת ראש פנה למשרד ראש הממשלה, 8 בינואר 1951, א"מ, ג 2704\11.
- 35 סימוכין לטענה שראש פנה תוכננה להפוך לעיר נמצאים גם במכתבים. במכתב, ששלח מ' חזני מהמרכז החקלאי של הפועל המזרחי לאשר רוזנבלום ממשרד הפנים ב־31 בינואר 1951, מצוין שלפי התוכנית שהעביר אריה שרון (ראש אגף התכנון במשרד ראש הממשלה), אדמות כפר העבודה פארעם 'יצורפו לראש פנה אשר לפי השמועות עמדה להפוך ממושבה לעיר' (אצ"מ, KKL\8379). ב־8 בפברואר 1951 המרכז החקלאי של הפועל המזרחי פנה לאגף לשלטון עצמי ביישובי העולים ודרש את התערבות אגף התכנון בעניין גורל הכפר פארעם, 'מנהל התכנון הממשלתי, אשר קבע כי כל השטח של פארעם יהיה מיועד להרחבת העיר ראש פנה [...] יהיה צורך לפזר את המושב היפה הזה ואדמתו תשמש, כרזורה לקריית ראש פנה הגדולה והמורחבת [...]'. (א"מ, ג 1973\23).
- 36 א' אבן חן, בן המושבה לדוד בן גוריון, 22 ביוני 1957, א"מ, ג 5432\3.
- 37 מועצת ראש פנה למחלקה ליישוב עולים משרד הפנים, 15 בנובמבר 1950.
- 38 סיור מכין להקמת המעברה באזור מחנה העולים בהשתתפות פקיד מנהל המחוז בטבריה וראש מועצת ראש פנה, 28 ביוני 1950, א"מ, ג 1901\7.
- 39 יומני דוד בן־גוריון, 16 במאי 1949, מצוטט אצל גולדשטיין, הקיבוץ והמעברה (לעיל, הערה 18), עמ' 7.
- 40 מועצה אזורית גליל עליון למשרד הפנים, 1 בנובמבר 1950, א"מ, ג 1901\7.
- 41 המועצה האזורית גליל עליון למשרד הפנים, 3 בדצמבר 1950, שם.
- 42 ד' רוזן למועצה אזורית גליל עליון, 24 בינואר 1951, שם.
- 43 שם.
- 44 מועצת ראש פנה למשרד הפנים, 6 באוגוסט 1952, שם.
- 45 ש' סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים, חיפה, 1981, עמ' 104-119.
- 46 ד' הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 1994, עמ' 238-243.

- 47 משרד הסעד אל משרד הפנים – האגף לשלטון עצמי, 15 במרץ 1951, א"מ, ג 7\1901.
- 48 מועצת ראש פנה למנכ"ל משרד הפנים, 16 במאי 1951, שם.
- 49 דוח מסכם שפרץ לייזר שלח עם סיום תפקידו למנכ"ל משרד הפנים, 15 באוגוסט 1951, א"מ, ג 7\1901.
- 50 ד' הכהן, 'התכנית ל'קליטה ישירה' של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה', עיונים בתקומת ישראל, 1, שדה בוקר, 1991, עמ' 372.
- 51 3 בדצמבר 1950, א"מ, ג 7\1901.
- 52 מכתב התפטרות אברהם טבק, 16 בינואר 1951, א"מ, ג 7\1901.
- 53 ארכיון ראש פנה, ספר הפרוטוקולים, 16 בנובמבר 1950.
- 54 א"מ, ג 7\1901, מועצת ראש פנה למועצה אזורית גליל עליון, 7 בינואר 1951.
- 55 ספר הפרוטוקולים (לעיל, הערה 5).
- 56 פסק בוררים בין חברת מקורות למועצת ראש פנה, 29 בנובמבר 1953, א"מ, ג 7\1901.
- 57 מועצה אזורית גליל עליון למשרד הפנים, 1 בנובמבר 1950, שם.
- 58 מועצת ראש פנה למשרד הפנים, 26 ביולי 1953, שם.
- 59 רובינשטיין (לעיל, הערה 13), עמ' 68.
- 60 הרב דייעי עזיזי מונה לרב המעברה על ידי משרד הדתות והופקד על קיום בית כנסת ומקווה ועל הבאת תשמישי קדושה (משרד הדתות לרב עזיזי דייעי, 10 בדצמבר 1952, א"מ, ג 45\4774).
- 61 ד' הכהן, 'היישוב הוותיק מול העולים: רשויות מקומיות מול מעברות', בתוך בין עולים לוותיקים, בעריכת ד' עופר, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ו, עמ' 102-104.
- 62 בית הספר שהונהג במעברה היה של זרם העובדים. במקביל נפתחה כיתה של הפועל המזרחי ל־40 תלמידי כיתות א-ב, שהייתה מסונפת לבית הספר שבמושבה. הילדים הגדולים יותר הלכו ברגל לבית הספר במושבה (המפקח על בתי הספר המזרחי בצפון למחלקת הקליטה של הסוכנות 8 בספטמבר 1952, א"מ, ג 27\835).
- 63 ד' רוזן, מיומנו של עובד מדינה: תש"ח-תשכ"ז, ירושלים: משרד הפנים, תשמ"ח, עמ' 20.
- 64 ריאיון עם משה אטיאס, הבעלים של בית הקפה הראשון בחצור, 18 בספטמבר 2017.
- 65 ש' האוזר, 'פרודוקטיביזציה כמנגנון אתני בפרויקט המעברות של שנות החמישים', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2005.
- 66 לעיל, הערה 32. לימים יטען יעקב גלילי, שכיהן כמזכיר המועצה, שראש פנה מאז ומתמיד הייתה מושבה של קיבוץ גלויות ועל כך יעידו משפחות יוצאי פרס, סוריה, לבנון וגם מצפון אפריקה המעורים בראש פנה מאז 1890 (י' גלילי, 'האומנם סלקציה בראש פנה?', דבר, 5 באוגוסט 1963, עמ' 3).
- 67 ש' גואטה, הרב דייעי עזיזי מהאי ג'רבה אל 'שלוש החצורים', עבודת סמינריון, אוניברסיטת תל אביב, 2016.
- 68 תיק מעברת ראש פנה, אר"פ.
- 69 ר' לוריא, 'שפט במעברה על יין ועבודה', מעריב, 4 במרץ 1953, עמ' 3.
- 70 'אחרי שנעצרה גנבה שעון מעל ידו של השוטר', חרות, 12 באפריל 1953, עמ' 4.
- 71 מועצת ראש פנה למשרד הפנים, 22 באפריל 1953, א"מ, ג 7\1901.
- 72 'פסק דין עקרוני בעניין זכות בחירה לתושבי המעברה', הצופה, 13 ביולי 1953 עמ' 4.
- 73 צור (לעיל, הערה 21), עמ' 9.
- 74 מכתב למנהל משרד הפנים לסלילת כביש לעולים שגרים במושבה, 26 ביולי 1953, א"מ, ג 7\1901.
- 75 לעיל, הערה 49.

- 76 מברק משבתאי גורג'י לראש הממשלה דוד בן גוריון, 7 במאי 1951, שם.
- 77 ל' וייץ, יומני ואגרות לבנים, ירושלים: מסדה, 1965, עמ' 123-124.
- 78 ח' זמר, במעלה הדומינו בגיא אוני, אר"פ.
- 79 הפגנת מחוסרי העבודה בראש פנה, 29 במרץ 1953, שם.
- 80 רוזין (לעיל, הערה 21), עמ' 248.
- 81 המחלקה ליישובי עולים אל המועצה המקומית ראש פנה, 7 במאי 1951, א"מ, ג' 1901\7.
- 82 A. Likhovski, *Tax Law and Social Norms in Mandatory Palestine and Israel*, UK: Cambridge University Press, 2017.
- 83 הכהן, הישוב הוותיק (לעיל, הערה 61), עמ' 102-104.
- 84 מועצת ראש פנה למשרד הפנים, 22 באפריל 1953, א"מ, ג' 1901\7.
- 85 מועצת ראש פנה למנכ"ל משרד הפנים, 22 באפריל 1953, שם.
- 86 ב' 31 במרץ 1952 משרד הפנים אישר שאת חצור ב' יאכלסו משפחות עולים ממעברת ראש פנה; זה התאריך המוקדם ביותר שבו קיימת עדות על זיקה בין חצור למתיישיבי המעברה (א"מ, ג' 16\2315, משרד העבודה אגף השיכון לאברהם טבק).
- 87 המחלקה ליישובי עולים במשרד הפנים אל מזכיר מועצת ראש פנה, 1 באוקטובר 1952, א"מ, ג' 1901\7.
- 88 מועצה מקומית ראש פנה, אל משרד הפנים – המחלקה ליישובי עולים, 22 במאי 1951, שם.
- 89 לעיל, הערה 5.
- 90 משרד הפנים אל חברת מקורות, 21 במאי 1953, א"מ, ג' 1901\7.
- 91 מועצת ראש פנה למשרד הפנים, 7 באוגוסט 1953, שם.
- 92 פסק בוררים בין חברת מקורות למועצה מקומית ראש פנה, 29 בנובמבר 1953, שם.
- 93 בעקבות מלחמת השחרור, רוב תושבי הכפר הערבי ג'עוני הגיעו למחנות פליטים בלבנון; לבתיהם הנטושים נכנסו עולים חדשים וחיילים משוחררים.
- 94 מצוטט אצל קצ'נסקי (לעיל, הערה 14), עמ' 85-86.
- 95 'תוכנית חיסול הבדונים והפחונים', על המשמר, 12 במאי 1954.
- 96 ראש פנה למשרד הפנים, 27 בפברואר 1953, א"מ, ג' 1901\7.
- 97 נ' ריבון, 'חצור – העיר שגוועה בהיולדה', זמנים – יומון המפלגה הפרוגרסיבית, 25 באוקטובר 1953.
- 98 'השערורייה הייתה מתוכננת – עודף ערים בגליל העליון', מעריב, 12 ביוני 1953; ריבון, שם.
- 99 עולי רומניה ופולין עברו לצפת עם פיגוי המעברה.
- 100 מתיישיבי חצור לנשיא המדינה ולמשרד הפנים, מחלקה ליישובי עולים, מרץ 1953, א"מ, ג' 1966\36.
- 101 הועד המקומי בחצור למשרדי הממונה על מחוז הגליל טבריה, 12 ביולי 1953, א"מ, ג' 1967\40.
- 102 ועד מקומי חצור למחלקה ליישובי עולים, 20 באוקטובר 1953, א"מ, ג' 1707\6.
- 103 רוזין (לעיל, הערה 21), עמ' 186. לדעת ירון צור בסוף 1951 נגמר עידן האופטימיות (ל' צור, הבעיה העדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית, ישראל, 2 (2002), עמ' 81-106).
- 104 ח' רוקח לד' סנה, 4 במאי 1954, א"מ, ג' 2315\16.
- 105 דגמפור דיין, גואטה ססי, דגם פור יצחק, חיון שמעון, ספר הפרוטוקולים, 12 בדצמבר 1960, אר"פ.
- 106 לעיל, הערה 9.